

М. І. Сьомич,
здобувач, Академія муніципального управління

РОЗБУДОВА РАЦІОНАЛЬНИХ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Визначено інструменти регіональної політики. Обґрунтовано розбудову раціональних механізмів державної регіональної політики з позицій новітніх концепцій та теорій публічного управління.

The instruments of regional policy are certain. It is led to alteration of rational mechanisms of state regional policy from positions of the newest conceptions and theories of public management.

Ключові слова: державне регулювання, інструмент, економічна система, механізм, регіональна політика, управління.

ВСТУП

Функціонування і розвиток регіональних економічних систем не може здійснюватися тільки на основі ринкового саморегулювання. Політика державного невтручання неминує призводити, як свідчить світовий досвід, до загострення різних протиріч, здатних зруйнувати цілісність національної економіки і суспільства. Тому турбота про просторову організацію господарства країни є невід'ємною функцією будь-якої держави, безумовним рефлексом її самозбереження.

Характерні ознаки державного регулювання регіонального розвитку можна знайти в історії більшості країн. Активізація діяльності держави у цій сфері відбиває розуміння того, що без вирішення регіональних проблем не можна досягти проголошуваних урядами більшості розвинених країн національних цілей повної зайнятості, поліпшення якості життя, справедливого розподілу доходів, стабільного економічного зростання тощо.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дослідженню загальних теоретико-методологічних підходів до регіонального розвитку на засадах сталості та формуванню науково-прикладних засад удосконалення комплексного механізму його регулювання протягом останнього часу приділяють увагу В. Мамонова, О. Ко-

ротич та П. Беленький. На проблемах демократизації процесів на регіональному рівні та їх впливу на розбудову системи територіальної організації влади і управління, взаємодії державного регіонального управління з органами місцевого самоврядування, запровадження Європейських стандартів регіонального самоврядування концентрують увагу С. Матвеев, Р. Фрис, Т. Берегой, Е. Топалова, ін.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— визначити інструменти регіональної політики;

— обґрунтувати розбудову раціональних механізмів державної регіональної політики з позицій новітніх концепцій та теорій публічного управління.

РЕЗУЛЬТАТИ

У здійсненні регулювання регіонального розвитку беруть участь тією чи іншою мірою всі державні інститути, оскільки їхня діяльність так чи інакше прив'язана до певної території. Однак вирішення регіональних проблем, як правило, не є для них основною функцією. Тому в системі державного регулювання регіонального розвитку доцільно виділяти спеціалізовану регіонально орієнтовану діяльність, яку називають регіональною політикою.

Забезпечення наукових підходів при формуванні й реалізації регіональної політики вимагає чіткого об-

ґрунтування її теоретичних, методологічних і методичних засад.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що існують суттєві розбіжності у тлумаченні змісту регіональної політики, формулюванні її мети та завдань.

Перш ніж проаналізувати підходи різних авторів до розуміння зазначеного поняття, слід ще раз наголосити, що в науці існують певні вимоги до визначення понять. Це, зокрема, об'єктивність, чіткість визначення, завершеність пояснення. Не менш важливою вимогою є категорійна відповідність терміна і слова, від якого він походить, що не можуть належати до різних категорій. Виходячи з цього, можна дійти висновку, що регіональна політика має означати, перш за все, політику, яка у визначенні має бути уточнена ознаками, що відрізняють її від інших видів політики.

Український регіоналіст В.Симоненко у монографії "Регіони України: проблеми розвитку" визначає регіональну соціально-економічну політику як сукупність таких економічних, правових і адміністративно-організаційних засобів і методів, які враховують і органічно пов'язують між собою увесь комплекс загальнодержавних і місцевих інтересів та спрямовані в кінцевому результаті на повноцінний і рівномірний розвиток регіонів [8, с. 17]. Стратегічною метою такої політики вчений вважає підвищення життєвого рівня населення регіонів країни на основі якісного покращення використання ресурсного потенціалу регіонів, принципово нових підходів до розвитку їхніх продуктивних сил, докорінної зміни екологічної ситуації.

Недолік усіх цих визначень полягає в тому, що автори досить вільно тлумачать ключове слово "політика". Адаже далеко не всі заходи, що реалізуються державою чи місцевими органами влади, є вираженням практичного втілення певного виду політики як системи дій, орієнтованих на досягнення поставлених цілей. Політика — це стратегічна лінія поведінки держави в тих чи інших сферах суспільного життя. В даному випадку мова йде про чітко окреслені "правила гри" в стосунках між державою та регіонами, які, з одного боку, регламентували б її вплив на регіональні процеси, а з іншого — визначали норми поведінки самих регіонів.

У своїх роботах науковці деякою мірою ототожнюють регіональну політику з державною регіональною політикою, що також не зовсім коректно. Потрібно чітко розрізняти поняття "регіональна політика" та "державна регіональна політика". Головним суб'єктом реалізації державної регіональної політики є виключно держава, а у регіональній по-

літиці відведений рівний статус усім без винятку "гравцям" даної сфери діяльності [6, с. 11].

С. Бугай зазначає: "Слово "державна" у словосполученні "державна регіональна політика" засвідчує розуміння того, що розвиток регіонів не може бути повністю відданий на відкуп регіональним органам управління" [1, с. 30]. І з цим треба погодитися, оскільки завжди залишаться проблеми, де втручання держави буде обґрунтованим і необхідним.

Виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що регіональна політика — це більш широке поняття, яке включає у тому числі і державну регіональну політику. Також можна зазначити, що регіональна політика включає заходи будь-яких суб'єктів господарювання, спрямовані на забезпечення розвитку регіонів. А державна регіональна політика — це заходи держави.

Державна регіональна політика постає як систематизована діяльність, що пов'язана із визначенням стратегії держави у сфері регіонального розвитку і взаємовідносин між нею та іншими суб'єктами регіональної політики як її партнерів з метою створення умов для комплексного і збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечення сталого і динамічного розвитку країни.

Потрібно враховувати той принциповий момент, що регіональні інтереси можуть бути виражені опосередковано. Конкретним носієм внутрішніх регіональних інтересів є населення, що проживає в регіоні. Проте кожен окремих житель регіону може бути представником трудового колективу, членом політичної партії чи громадської організації. І в якій би позиції він не виступав, інтереси, що ним відстоюються, будуть відрізнятися від регіональних. Отже, проблема суб'єктивізації регіональної політики трансформується у проблему представництва інтересів населення в органах публічної влади різних рівнів, які, у свою чергу, реалізуються через сформовані ними виконавчі структури.

Таким чином, суб'єктами регіональної політики можуть виступати: окремі посадові особи (наприклад, Президент України), Верховна Рада України як законодавчий орган, органи виконавчої влади усіх рівнів, органи місцевого самоврядування, окремі юридичні особи (установи, організації і підприємства), громадські організації, асоціації великого, середнього і малого бізнесу. Варто зазначити, що роль неурядових організацій у розробці та реалізації регіональної політики в демократичних державах є суттєвою і має тенденцію до постійного зростання.

Відсутність чіткої обґрунтованої державної і загалом регіональної політики у перші роки незалежності України стала одним із факторів загострення соціально-економічних диспропорцій. У науковій літературі диспропорції визначаються як "порушення необхідних співвідношень у розвитку окремих підрозділів підприємств, територіальних, галузевих, господарських (національного й світового рівнів) комплексів. Прикладом можуть бути диспропорції у розвитку виробництва засобів виробництва і предметів споживання, виробництва і споживання (фаз відтворення), інших складових економіки, внаслідок яких порушується нормальний перебіг економічних процесів. Розрізняють часткові диспропорції (мають локальний, тимчасовий характер) і загальні диспропорції (пов'язані з порушенням процесу відтворення загалом, мають тривалий характер). Форма вияву часткових диспропорцій — дефіцити або надлишки окремих товарів, продовольчі, валютні, фінансові кризи; загальних диспропорцій — економічні кризи в окремих країнах, низці країн, в економіці світу загалом" [2, с. 175].

Оскільки відтворювальні диспропорції істотно впливають на соціально-економічну ефективність діяльності регіону, то велике значення має їх всебічне вивчення: виявлення причин, умов і факторів виникнення, класифікація, кількісна оцінка, розробка дієвих механізмів подолання існуючих та усунення можливих у майбутньому нерівностей розвитку.

Значну кількість робіт вчені присвятили оцінці соціально-економічного розвитку регіонів як інструменту, який дає підґрунтя для подальшого вироблення державної регіональної політики.

В. Антонов та Л. Зайцева у своїх роботах наводять методiku визначення стану депресивності регіонів, яка ставить на меті виділити регіони, що мають низький рівень соціально-економічного розвитку та неспроможні самі вирішити свої проблеми, і передбачає типізацію і ранжування регіонів за сформованою системою ключових показників економічного і соціального розвитку [1, с. 29].

Оцінкою соціально-економічного розвитку регіонів займається велика кількість наукових організацій, зокрема вони розробляють методичні матеріали з оцінки окремих складових економічного розвитку територій. Наприклад, недержавний аналітичний центр "Інститут реформ" розраховує "Інвестиційний рейтинг регіонів України". Існують розробки інституту "Схід — Захід", що пропонують значну кількість показників,

які можна використовувати для розробки паспорту території. Держкомстатом України разом із Радою по вивченню продуктивних сил НАН України розроблено методiku "Регіональний людський розвиток", адаптовану до національних умов, яка забезпечує розрахунки індексів людського розвитку регіонів України. Запропоновано ще один методологічний підхід щодо оцінки соціально-економічного розвитку територій різних рівнів управління, що дозволяє типізувати і ранжувати регіони України, а також адміністративно-територіальні одиниці за рівнем соціально-економічного розвитку залежно від впливу економічної, соціальної, фінансової й екологічної складових.

М. Миколайчук обґрунтував методичні підходи до оцінювання сталого розвитку регіону, здійснив порівняльний аналіз потенціалу регіону з позиції сталого розвитку, їх реальних здобутків впродовж останніх років і дієвості влади у забезпеченні ефективного використання потенційних можливостей регіонів [4, с. 12].

Однак, незважаючи на досить вагомий теоретичний напрацювання, ще не можна стверджувати, що розроблено адекватну модель оцінювання соціально-економічного розвитку територій, яка дала б можливість відображати реальну соціально-економічну складову розвитку відповідних регіонів.

Просторові розходження у забезпеченні ресурсами, рівні економічного розвитку і якості життя населення, інфраструктурної оснащеності, в екологічному стані середовища, гостроті національних і соціальних конфліктів притаманні практично всім країнам незалежно від їхніх позицій у світі. Водночас очевидно, що цілі й завдання регіональної політики (так само, як і її форми і методи) різних держав не можуть повністю збігатися і варіюють у досить широких межах. Разом з тим, існують загальні генералізовані цілі, властиві регіональній політиці практично усіх без винятку країн, що її реалізують. Це, насамперед:

1) створення і зміцнення єдиного економічного простору і забезпечення економічних, соціальних, правових і організаційних основ державності (об'єктивно зумовленої децентралізації в унітарних державах, федералізму в поліетнічних федеративних державах);

2) відносне вирівнювання умов соціально-економічного розвитку регіонів;

3) пріоритетний розвиток регіонів, що мають особливо важливе стратегічне значення для держави;

4) максимальне використання природних, у т.ч. ресурсних, особли-

востей регіонів;

5) запобігання забрудненню навколишнього середовища, екологізація регіонального природокористування, комплексний екологічний захист регіонів тощо.

Слід погодитися з думкою угорського вченого Д. Горвата, що основне завдання і роль регіональних органів управління якраз і полягає в координації дій учасників цих процесів, створенні необхідних умов для співпраці та забезпеченні співробітництва [5, с. 66].

Сучасна парадигма регіональної політики в Європі полягає у її розумінні як сфери потенційної інтервенції держави, саме тому вживається термін "державна регіональна політика", її класичними пріоритетами є просторове спрямування економічної діяльності держави, розбудова інфраструктури, стимулювання приватного сектора щодо розміщення підприємств у певних регіонах, фінансові заохочення підприємств, "м'які" заходи підтримки розвитку, зокрема — підтримка розвитку навчально-консультаційної та бізнесової інфраструктури.

У країнах, що розвиваються, регіональна політика вимагає залучення до господарського обігу нових ресурсів, інтеграції різних просторів у єдиний національний ринок, пом'якшення протиріч між містом і селом, регулювання процесу урбанізації тощо. Тут чітко прослідковуються дві контрастні тенденції в регіональному розвитку, що виражаються через взаємини "центр — периферія" (розвиток "згори") і за допомогою "внутрішньопериферійних дифузій" (розвиток "знизу"). Багато в чому це є наслідком саме слабкості, оскільки найбільш ефективне сполучення (злиття) обох напрямів регіональної політики — і "згори", і "знизу". Про це з усією очевидністю свідчить досвід Індії, Бразилії, Мексики, інших країн [7, с. 23].

В орбіту регіональної політики включаються такі основні моменти, як:

— співвідношення і взаємодія головних рушійних сил регіонального розвитку: соціально-економічних укладів і секторів (державного, приватного, акціонерного, кооперативного, змішаного тощо);

— баланс внутрішніх — зовнішніх факторів і засобів регіонального розвитку;

— співвідношення національного (загальнодержавного) і регіонального аспектів розвитку, центрального і регіонального рівнів управління економікою (рівень регіональної автономії, ступінь централізації планування і управління);

— відношення до завдання оптимізації регіональних пропорцій, підйому економіки відсталіх районів, освоєння нових територій і

природних ресурсів тощо [7, с. 23].

Вчені слушно звертають увагу на те, що, зважаючи на природу регіональних процесів, держава зобов'язана виробити чітку політику дій щодо розвитку всіх сфер суспільного життя. Таким чином, за напрямками регіональну політику можна поділити на соціальну, промислову, аграрну, екологічну, гуманітарну, науково-технічну. Відповідно деякі з цих видів мають кілька елементів як порівняно самостійних напрямів регулювання важливих територіальних процесів. Структурну схему державної регіональної політики запропоновано М. Долішним [6, с. 20]. Наприклад, у рамках регіональної соціальної політики можна виділити політику соціального захисту, житлово, демографічну, урбаністичну, рекреаційну, політику зайнятості. Структурними компонентами регіональної гуманітарної політики є: етно-національна, культурна, освітня, міжконфесійна тощо.

Важливою передумовою реалізації даної державної політики є чітке визначення меж її дії. Так, державна регіональна політика покликана забезпечувати стимулювання та збалансованість розвитку регіонів, їх територіальну єдність і цілісність, збереження єдиного загальнодержавного економічного простору і дотримання загальних "правил гри" на цьому просторі [3, с. 51]. Для досягнення даних цілей державна політика регіонального розвитку має забезпечувати координацію і контроль виконання заходів, спрямованих (винятково!) на забезпечення соціально-економічного розвитку територій.

До інструментів регіональної політики відносяться способи і засоби, що використовує держава для вирішення регіональних проблем, а саме: податкові пільги, субвенції, кредити, державні замовлення тощо, специфічні для кожної країни. Реалізація регіональної політики передбачає розробку відповідних документів, покликаних визначити основні напрями соціально-економічного розвитку території. До них відносять короткостроковий, середньостроковий і довгостроковий прогнози, окремі цільові програми щодо найбільш актуальних проблем. Ці документи не мають директивного характеру, а відображають лише систематизоване уявлення про ймовірний стан економіки регіону в перспективі. Такий погляд у майбутнє дозволяє припустити характер і масштаби можливих проблем, завчасно підготуватися до їх вирішення.

Метою регіональної соціальної політики держави є підвищення добробуту і задоволення потреб життєдіяльності всього населення. Здійснення соціальної політики значною мірою знаходиться у безпо-

середній залежності від економічних можливостей країни, тієї частини національного доходу, що виділяється на споживання. Соціальна політика держави і регіону має загальну економічну і правову основу, покликану забезпечити реалізацію прав і інтересів громадян держави. Завдання сучасної регіональної політики у соціальній сфері — забезпечення достатнього рівня добробуту в кожному регіоні, створення приблизно однакових життєвих можливостей для всіх громадян. Регіональна соціальна політика покликана запобігати небажаній міграції населення, послабити внутрішнє соціальне напруження, зберегти цілісність і єдність країни [7, с. 27].

Кожний етап еволюційних перетворень ставить перед суспільством нові завдання щодо управління соціально-економічними процесами. Саме тому постійне вдосконалення механізмів регулювання регіонального життя — явище закономірне, яке повинно адекватно відображати пріоритети сучасної внутрішньої політики. Якщо не піддавати сумніву тезу про те, що скільки існує внутрішня політика держави, стільки й існуюватиме регіональна політика (звичайно, змінюватимуться її пріоритети та механізми реалізації), то, очевидно, бачення її мети у створенні систем управління регіонами є помилковим.

Постановка питання про необхідність вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів є цілком слушною. Адже побудова соціальної держави, проголошеної Конституцією України, по своїй суті означає забезпечення однакових життєвих стандартів для всіх громадян держави, незалежно від місця їх проживання [2, с. 24].

Стратегія вирішення цієї проблеми передбачає кілька можливих варіантів. Перший, коли штучно гальмується прогрес більш високорозвинутих регіонів задля поступового піднесення до їхнього рівня відсталіх, можна відкинути без додаткових пояснень як неприйнятний. Другий варіант, який полягає в застосуванні механізмів державної підтримки депресивних територій, є цілком реальним і апробованим багатьма країнами світу напрямом регіональної політики. Проте такий шлях економічного вирівнювання може призвести до порушення принципу соціальної справедливості, що в наших умовах є прямою загрозою суспільній стабільності. В основі третього варіанта лежить принцип загальнонаціональної ефективності, коли зусилля держави спрямовуються на підтримку більш розвинутих регіонів, за рахунок цього забезпечується економічне зростання країни. Але тоді у протиріччя з державними інтересами вступають місцеві інтере-

си відсталіх територій. Тобто порушується баланс інтересів, який є важливою умовою ефективності регіональної політики і соціально-політичної стабільності [2, с. 24].

Проте, найбільш прийнятним та коректним для усіх регіонів України буде підхід, за яким ініціатива щодо забезпечення соціально-економічного розвитку буде в компетенції та під відповідальністю місцевих органів влади, а держава, у свою чергу, буде створювати сприятливі умови для здійснення господарської діяльності на усіх територіях, та спеціально підтримувати депресивні території, ті, що самостійно неспроможні вирішити назрілі власні проблеми.

У поліетнічних державах регіональна політика має сутнісні етносоціальну і етнокультурну складові. Вона має бути спрямована на забезпечення конституційних, політичних, економічних і соціальних прав усіх народів і етнічних груп. Її важливим завданням є сприяння збереженню культурних традицій етнічних спільнот, регулювання міграційних процесів тощо.

У методологічному відношенні регіональну політику варто вважати економічною функцією держави, щоправда з уточненням, що економічний розвиток не є самоціллю, а умовою всебічного соціального, культурного і ширше — духовного розвитку суспільства.

У контексті інтеграційних процесів можуть виникнути заперечення подвійного характеру: з одного боку, регіональна політика включає заходи, що проводяться місцевою адміністрацією; з іншого — в умовах західноєвропейського інтеграційного союзу (Загального ринку — ЄС) регіональна політика стає, немовби наддержавною економічною функцією. Насправді жодного протиріччя тут немає, оскільки заходи місцевої адміністрації зазвичай не суперечать цілям, встановленим національним урядом, і базуються на відповідній державно-правовій основі, а "наднаціональність" регіональної політики західноєвропейських держав дуже умовна. Її цілі й методи реалізації не суперечать економічним інтересам усіх членів співтовариства, а саме це співтовариство певною мірою може розглядатися як прообраз майбутнього державного утворення [5, с. 29].

Зв'язок між економічною стратегією і регіональною політикою простежується на багатьох каналах. Наприклад, уряди високорозвинених країн Заходу, проводячи державну лінію, спрямовану на всіляке зниження рівня безробіття, концентрують свою увагу на регіонах з найменшою зайнятістю населення. Багато слаборозвинених держав, реалізуючи у попередні роки стратегію імпортозамінної індустріалізації

(заснованої на ідеях ослаблення залежності від західних центрів), проводили політику концентрації об'ємної промисловості, адміністративних функцій і управлінського апарату в обраних ареалах, особливо столичних і портових центрах. (звичайно, подібна стратегія аж ніяк не сприяла усуненню і без того різких територіальних диспропорцій в економіці країн, що розвиваються, але, з іншого боку, сам процес нагромадження капіталу в одному чи кількох центрах — закономірний результат реалізації теорії стадій зростання — У. Ростоу) [7, с. 29—30].

Вона впливає з економічних перетворень і структурної перебудови економіки, міжрегіональних розходжень у рівні життя населення, динаміки виробничих показників, фінансової ситуації тощо. У ході реформування економіки відбувається розшарування регіонів за основними параметрами, що характеризують соціально-економічну ситуацію і глибину економічних реформ, виникають приховані канали територіального перерозподілу ресурсів, передусім фінансових. У результаті цих процесів у одних регіонах може настати деградація всієї соціально-економічної сфери при відносно прискореному розвитку інших регіонів. Такі контрасти в регіональному розвитку зумовлюють загострення соціальної напруженості, поглиблення політичної кризи, посилення міжрегіональних конфліктів. У результаті все це сповільнює темпи економічних реформ у країні в цілому. Активна регіональна політика може і повинна протидіяти цим тенденціям [7, с. 30].

В умовах перехідного періоду до ринкової економіки регіональна політика дуже динамічна. При невдачі в економіці загальнодержавний рівень намагається перекласти відповідальність на керівників регіонів. І навпаки, за дієвого ринкового механізму він ставить під сумнів необхідність регіональної політики як такої, і це виявляється, насамперед, в економічних аспектах. Це суб'єктивний підхід до феномена регіональної політики; поряд з ним існують і об'єктивні причини різного ставлення центру до регіонів, що проводять різну економічну політику. Очевидно, в одних регіонах з боку держави досить підтримувати загальноправове середовище для становлення ринкової економіки, в інших потрібно стимулювати рух до ринку, а в третіх необхідні економічні методи впливу на економічну політику в регіоні як допомога у здійсненні реформ.

ВИСНОВКИ

У цілому поки що зроблено лише перші кроки у напрямі обґрунтування розбудови раціональних ме-

ханізмів державної регіональної політики з позицій новітніх концепцій і теорій публічного управління, а також дослідження загальних теоретико-методологічних засад здійснення державно-управлінського впливу на регіональний розвиток.

Тим часом нинішній етап (починаючи з кінця ХХ ст.) розвитку управлінської думки характеризується, насамперед, постановкою в центр уваги проблем стратегічного управління, демократизації управління, визначення соціальної відповідальності менеджменту, управління за концепцією маркетингу, принциповою зміною теоретико-методологічних засад; інтернаціоналізацією теорії і практики управління. Формуються теорії і концепції, що відображають найновіші тенденції у розвитку галузі науки державного (і ширше — публічного) управління: концепції New public management і "Governance", нова інституційна теорія, мережева концепція державного управління і політики (публічного управління), синергетичний підхід в публічному управлінні, ін.

Література:

1. Бугай С. Агентства регіонального розвитку в Україні. Становлення та перспективи / Бугай С., Лендєл М., Кіш Є. та ін. — Київ; Центр Ін-ту Схід-Захід; К.: Вид-во "Міленіум", 2002. — 302 с.
2. Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети: монографія / За ред. М.І. Долішнього. — Київ: видавництво "Наукова думка", 2006. — 511 с.
3. Матвеев С.О. К вопросу о формировании концепции регионального кластера в современной экономической регионалистике / С.Матвеев // Науковий вісник. — Одеса: ОДЕУ, 2007. — №1 (8). — С. 46—53.
4. Миколайчук М.М. Формування системи порівняльної оцінки трудового потенціалу підприємств регіону / М.Миколайчук // Коммунальное хозяйство городов. — Харків, 2006. — Вип. 68. — С. 7—14.
5. Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України / Київ, центр Ін-ту Схід-Захід; за ред. С.Максименка. — К.: Логос, 2000. — 171 с.
6. Регіональна політика: методологія, методи, практика / НАН України, Інститут регіональних досліджень; відп. ред. акад. М.Долішній. — Львів, 2001. — 700 с.
7. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія / За ред. З.С. Варналія. — К.: Знання України, 2005. — 498 с.
8. Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития / В.К. Симоненко. — К.: Наук. думка, 1997. — 263 с.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2010 р.